

A Comparative Study of Power Discourse Representation in Early Written Sources of the Bábí Movement, with Special Reference to the 'Tawbah-Nāmih of the Báb' and the 'Declaration of the Iraqi 'Ulamā' (1848–1906 AD)

 Kurosh Salehi¹

Submitted: 2026-04-28 Revised: 2026-08-04 Accepted: 2026-09-09 Published: 2026-09-23 pp.3-29

Abstract

This article presents a comparative critical discourse analysis of the representation of the Bábí movement (1848–1852) across key Qajar-era historiographical and foreign accounts, alongside two foundational theological declarations. Integrating Norman Fairclough's three-dimensional Critical Discourse Analysis (CDA) with Edward Said's Orientalism, this study examines how domestic chronicles (*Tārīkh-i Naw*, *Nāsikh al-Tawārīkh*, *Ḥaqā'iq al-Akhhbār*, and *Rawdat al-Ṣafā-yi Nāṣirī*) and Western travelogues and memoirs (Sheil, Serena, Feuvrier, Jackson, and Browne) discursively construct this religio-political upheaval. Textual analysis of lexical selection, metaphorical framing, and legitimization strategies reveals divergent ideological paradigms. Domestic sources, entrenched within a Shi'i-monarchist episteme, deployed signifiers such as *fitna* (sedition), *kufr* (infidelity), and *bid'a* (heresy) to frame the Bábís as an existential threat, thereby legitimizing state-sanctioned suppression. In contrast, Western narratives—spanning from colonial condescension to intellectual sympathy—remained largely circumscribed by Orientalist tropes, transposing Eurocentric categories (e.g., socialism, romanticized reformism) onto an indigenous phenomenon. By triangulating these polarized discourses, the findings demonstrate that each textual corpus selectively foregrounds and elides aspects of historical reality according to its author's socio-political positionality. Consequently, an objective historiographical reconstruction of the Bábí upheaval necessitates a critical, cross-textual synthesis that decodes the socio-historical conditions of text production. This study elucidates the discursive contestations over power, orthodoxy, and otherness at the threshold of Iran's transition into modernity.

Keywords: Iran, Qajar Dynasty, Nasser al-Din Shah, Critical Discourse Analysis, Bábí Movement, Orientalism.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1-Faculty Member. Associate Professor. Department of History. Faculty of Literature and Humanities. University of Sistan and Baluchestan. Zahedan. Sistan and Baluchestan Province. Iran.

References

Documents

- Sanad-e Bayaniyyeh-ye Vahdat-e Olama-ye Shi'eh va Sonni-ye Iraq dar Radd-e Babiyyeh [Document of the Declaration of Unity of Shi'a and Sunni Scholars of Iraq in Rejection of Babism]. (2016, 9 February). Markaz-e Da'erat al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami. <https://www.cgie.org.ir>

Manuscripts

- Fazel Mazandarani, A. (n.d.). Tarikh-e Zohur al-Haqq [History of the Manifestation of Truth]. Vol. 3. Noskheh-ye Khatti. n.p.

Books

- Ibn A'sam Kufi. (1993). al-Futuh [The Conquests]. Trans. M. A. Mostowfi Heravi. Tehran: Entesharat va Amuzesh-e Enqelab-e Islami. [In Persian]
- Ibn Asir, I. (1989). Asad al-Ghabah [The Lion of the Forest]. Vols. 1, 4. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Hajar Asqalani. (1995). al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah [The Correctness in Distinguishing the Companions]. Vols. 2, 8. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Sa'd. (1995). al-Tabaqat al-Kubra [The Great Classes]. Trans. M. Mahdavi Damghani. Vols. 1, 6. Tehran: Farhang va Andisheh. [In Persian]
- Ibn Hisham. (1996). al-Sirah al-Nabawiyyah [The Prophetic Biography]. Trans. S. H. Rasuli Mahallati. Vol. 2. Tehran: Ketabchi. [In Persian]
- Abu Hatam Razi. (2002). A'lam al-Nubuvah [Signs of Prophethood]. Tehran: Mo'asseseh-ye Pajouhesh-e Hekmat va Falsafeh-ye Iran. [In Arabic]
- Etezad al-Saltaneh, A. Q. M. (1972). Fitneh-ye Bab [The Bab Sedition]. Ed. A. H. Navai. Tehran: Babak.
- Amanat, A. (2004). Qebleh-ye Alam: Naser al-Din Shah Qajar va Padshahi-ye Iran [The Qibla of the World: Naser al-Din Shah Qajar and the Kingdom of Iran]. Trans. H. Kamshad. Tehran: Nashr-e Karnameh. [In Persian]
- Orsell, E. (1974). Safarnameh-ye Orsell [Orsell's Travelogue]. Trans. A. A. Saeedi. Tehran: Offset. [In Persian]
- Burr, V. (2019). Baresakht-garayi-ye Ejtemai [Social Constructionism]. Trans. Y. Abazari. Tehran: Nashr-e Sales. [In Persian]
- Browne, E. (n.d.). Yek Sal dar Miyan-e Iranian [A Year Among the Iranians]. Trans. Z. Mansouri. Tehran: Kanun-e Ma'refat. [In Persian]
- Bashir, H. (2005). Tahlil-e Gofteman Daricheh-i baraye Kashf-e Nagofteh-ha [Discourse Analysis: A Window to Discover the Unsaid]. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Imam Sadeq (a).
- Baladhuri, A. Y. (1997). Ansab al-Ashraf [Genealogies of the Nobles]. Vols. 4, 12. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Baladhuri, A. Y. (1958). Futuh al-Buldan [Conquests of the Lands]. Trans. M. Tavakkol. Tehran: Noqreh. [In Persian]
- Tajik, M. R. (2004). Gofteman, Padgofteman va Siyasat [Discourse, Counter-Discourse and Politics]. Tehran: Mo'asseseh-ye Tahqiqat va Tose'eh-ye Olum-e Ensani.
- Tafti, M. H. (1925). Qate' al-Watin [The Severer of the Homeland]. Vol. 1. Bombay.

- Jackson, W. (1990). Iran dar Gozashteh va Hal [Iran Past and Present]. Trans. M. Amiri and F. Badrei. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Jahangir Mirza Qajar. (1948). Tarikh-e Now [New History]. Tehran: Iqbal.
- Khormuji, M. J. K. (1984). Haqayeq al-Akhbar [Truths of the News]. Ed. H. Khadiv Jam. Tehran: Nashr-e Now.
- Zarrinkub, A. H. (1992). Tarikh-e Iran ba'd az Islam [History of Iran after Islam]. Tehran: Amir Kabir.
- Zarrinkub, A. H. (1990). Naqd-e Adabi [Literary Criticism]. Vol. 2. Tehran: Amir Kabir.
- Zaeem al-Dowleh, M. M. (1956). Miftah Bab al-Abwab [Key to the Gate of Gates]. Vol. 1. Trans. H. Farid Golpayegani. Tabriz. [In Persian]
- Sepehr, M. T. (1972). Nasekh al-Tawarikh: Salatin-e Qajariyeh [The Abrogator of Histories: Qajar Kings]. Vol. 3. Ed. M. B. Behbudi. Qom: Mo'asseseh-ye Matbu'ati-ye Dini.
- Serena, C. (1983). Safarnameh-ye Madame Carla Serena (Adam-ha va Ayin-ha dar Iran) [Travelogue of Madame Carla Serena (People and Customs in Iran)]. Trans. A. A. Saeedi. Tehran: Entesharat-e Zavvar. [In Persian]
- Serena, C. (1984). Mardom va Didani-ha-ye Iran (Safarnameh-ye Carla Serena) [People and Sights of Iran (Carla Serena's Travelogue)]. Trans. G. R. Keyvan Samiei. Tehran: Nashr-e Now. [In Persian]
- Sheil, L. (1983). Khatirat [Memoirs]. Trans. H. Abutorabian. Tehran: Nashr-e Now. [In Persian]
- Sobhi Mohtadi, F. (1933). Khatirat-e Zendegi va Tarikh-e Babi-gari va Bahai-gari [Memoirs of Life and History of Babism and Baha'ism]. Vol. 1. Tehran.
- Tabari, M. J. (1996). Tarikh al-Tabari [History of al-Tabari]. Trans. A. Q. Payandeh. Vols. 3, 4. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Farqani, M. M. (2003). Rah-e Deraz-e Gozar [The Long Road of Passage]. Tehran: Farhang va Andisheh.
- Foran, J. (1999). Moqavemat-e Shekanandeh, Tarikh-e Tahavvolat-e Ejtemai-ye Iran az Safaviyeh ta Sal-ha-ye Pas az Enqelab-e Islami [Fragile Resistance: History of Social Transformations in Iran from Safavids to the Years after the Islamic Revolution]. Trans. A. Tadayyon. Tehran: Rasa. [In Persian]
- Feuvrier, J. (1987). Seh Sal dar Darbar-e Iran [Three Years in the Court of Iran]. Trans. A. Iqbal. Tehran: Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Kuznetsova, N. A. (n.d.). Owza'-e Siyasi va Eqtesadi-Ejtemai-ye Iran az Payan-e Sadeh-e Hejdahom ta Nimeh-ye Nakhost-e Sadeh-e Nuzdahom [Political and Socio-Economic Conditions of Iran from the End of the 18th Century to the First Half of the 19th Century]. Trans. S. Izadi. Tehran: Nashr-e Beyn al-Melal. [In Persian]
- Kashani, M. J. (1910). Noqtat al-Kaf [The Dot of Kaf]. Vol. 1. Ed. E. Browne. Leiden.
- Keddie, N. R., & Amanat, M. (2008). Iran dar Dowreh-ye Akharin Shah-an-e Qajar [Iran in the Period of the Last Qajar Kings]. In Tarikh-e Iran Cambridge [Cambridge History of Iran], Vol. 7, Part 1. Trans. M. Saeed Far. Tehran: Jami. [In Persian]
- Golpayegani, M. A., & Golpayegani, S. M. (1915). Kashf al-Ghita an Hiyaal al-A'da [Removing the Veil from the Enemies' Tricks]. Ashqabad: n.p.
- Maqdisi, M. T. (1995). al-Bad' va al-Tarikh [The Beginning and the History]. Trans. M. R. Shafi'i Kadkani. Vol. 2. Tehran: Agah. [In Persian]
- Mamqani, M. T. (1995). Namus-e Naseri (Goft va Shenud-e Seyyed Ali Mohammad Bab ba Ruhaniyun-e Tabriz) [The Naseri Law (Dialogue of Seyyed Ali Mohammad Bab with the Clergy of Tabriz)]. Vol. 1. Ed. H. Marsalvand. Tehran.

- Mirfakhrai, T. (2004). Farayand-e Tahlil-e Gofteman [The Process of Discourse Analysis]. Tehran: Markaz-e Motale'at va Tahqiqat-e Resaneh-ha.
- Mills, S. (2009). Tahlil-e Gofteman [Discourse Analysis]. Trans. F. Farshadpour. Tehran: Nashr-e Elmi. [In Persian]
- Hedayat, R. Q. K. (1960). Rawzat al-Safa-ye Naseri [The Garden of Purity of Naseri]. Vol. 10. Qom.
- Hedayat, R. Q. K. (1817). Zeyl-e Rawzeh al-Safa [Supplement to the Garden of Purity]. Tehran: Dar al-Taba'ah-ye Khassah-ye Jadidah.
- Varharam, G. R. (1992). Manabe'-e Tarikh-e Iran dar Dowran-e Islami [Sources of Iranian History in the Islamic Era]. Tehran: Amir Kabir.
- Van Dijk, T. A. (2003). Motale'ati dar Tahlil-e Gofteman [Studies in Discourse Analysis]. Trans. T. Mirfakhrai et al. Tehran: Markaz-e Motale'at va Tahqiqat-e Resaneh-ha. [In Persian]
- Ya'qubi, I. W. (1992). Tarikh-e Ya'qubi [History of Ya'qubi]. Trans. M. E. Ayati. Vol. 2. Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Jorgensen, M., & Phillips, L. (2010). Tahlil-e Gofteman be Onvan-e Nazariyyeh va Ravesh [Discourse Analysis as Theory and Method]. Trans. H. Jalili. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].

Articles

- Barsaqian, M. (2007). Naser al-Din Shah va Ferqeh-ye Babiyyat; az Mobahaseh ta Sar-kub [Naser al-Din Shah and the Babi Sect; From Debate to Suppression]. Majalleh-ye Shahrvand, No. 20. <https://ensani.ir/fa/article/45822>
- Khojasteh, H. (2002). Nazariyyeh-ye Gofteman va Radio [Discourse Theory and Radio]. Faslnameh-ye Pajouhesh va Sanjesh, No. 32, pp. 29-34.
- Soleimanzadeh, A. (2003). Doctor Feuvrier, Darbar va Tebbabet (Ta'ammolati dar Ketab-e Seh Sal dar Darbar-e Iran) [Doctor Feuvrier, Court and Medicine (Reflections on the Book Three Years in the Court of Iran)]. Nashriyyeh-ye Ketab-e Mah-e Tarikh va Joghrafiya, No. 64, p. 22.
- Shokrollahi Taleqani, E. (2016). Khesht-e Avval: Bazshenasi va Bazkhani-ye Asnad va Nosakh-ha-ye Towbeh-nameh-ye Seyyed Ali Mohammad Bab [The First Brick: Recognition and Re-reading of Documents and Manuscripts of the Repentance Letter of Seyyed Ali Mohammad Bab]. Paygah-e Pajouheshi-ye Haqiqat. <https://www.haghighaat.org>
- Mohit Tabatabai, S. M. (1978). Bahs-e Ketab-shenasi: Chand Nokte Darbareh-ye Yek Maqaleh-ye Azim Pas az Bab va Pish az Azal [Bibliographical Discussion: Some Points about a Great Article After Bab and Before Azal]. Majalleh-ye Gohar, No. 63, pp. 178-183.
- Yahyaei, A. (2011). Tahlil-e Gofteman Chist? [What is Discourse Analysis?]. Nashriyyeh-ye Tahqiqat-e Ravabet-e Omumi, No. 60, pp. 59-64.

English Sources

Books

- Artoni, D., & Healy, R. (2019). Alone in the Steppes: Carla Serena in the Peripheries of the Russian Empire. London & New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Browne, E. G. (1893). A Year Amongst the Persians. London: A. & C. Black.

- Browne, E. G. (1961). *Materials for the Study of the Bábí Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Howarth, D. (2000). *Discourse*. Buckingham: Open University Press.
- MacEoin, D. (1992). *The Sources for Early Bábí Doctrine and History: A Survey*. Leiden: E. J. Brill.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon.
- Vahman, F. (2020). *The Bab and the Babi Community of Iran (1st ed.)*. Sū'id: Nashr-i Bārān. ISBN 9789185463916.

Articles

- Artoni, D. (2017). "Self-quoting and the Classics: Orientalist Suggestions in Carla Serena's Travel Writing." University of Verona.
- Cole, J., Ekbal, K., & Wickens, M. (1989). "Browne, Edward Granville." *Encyclopaedia Iranica*, IV, 483–488.
- Momen, M. (1982). "The Trial of Mullā 'Alī Bastāmī: A Combined Sunnī-Shī'ī Fatwā against the Bāb." *Iran*, 20, 113–136.
- Walbridge, J. (1996). "The Babi Uprising in Zanjan: Causes and Issues." *Iranian Studies*, 29(3/4), 339–362. Cambridge University Press. <https://www.jstor.org/stable/4311001>
- **Chapters/Entries**
 - Stenstrand, A. J., & Browne, E. G. (2006). "Babism." In M. A. al-Ahari (Ed.), *The Complete Call to the Heaven of the Bayan*. Chicago: Magribine Press.

doi بررسی تطبیقی بازنمایی گفتمان قدرت در برخی آثار مکتوب اولیه جنبش بابیه با تکیه بر متن «توبه نامه باب» و «سند بیانیۀ علمای عراق» از ۱۲۶۴ تا ۱۳۲۴ ق.

کوروش صالحی^۱

از صفحه ۳ تا صفحه ۲۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

مقاله‌ی حاضر به بررسی تطبیقی بازنمایی جنبش بابیه (۱۲۶۴-۱۲۶۸ ق) در هشت اثر مکتوب اولیه‌ی داخلی (تاریخ نو، ناسخ‌التواریخ، حقایق الاخبار، روضة‌الصفای ناصری) و خارجی (خاطرات لیدی شیل، سفرنامه‌ی کارلا سرنا، خاطرات فووریه، سفرنامه‌ی جکسن و یک سال در میان ایرانیان ادوارد براون) از دوره‌ی قاجار و دو سند: «توبه‌نامه باب» در محاکمه تبریز (۱۲۶۶ ق) و «بیانیۀ علمای شیعه و سنی عراق» در ۱۲۶۰ ق. در نجف که بیان گفتمان قدرت هستند، می‌پردازد و با تکیه بر تلفیق تحلیل انتقادی فرکلاف (سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین) و نظریه‌ی شرق‌شناسی سعید، سازوکارهای حاکم بر این بازنمایی‌ها را آشکار می‌سازد. تحلیل تطبیقی این آثار، با تمرکز بر واژگان، استعاره‌ها، نسبت‌دهی علی و شیوه‌های مشروعیت‌بخشی، نشان می‌دهد که منابع داخلی، ذیل گفتمان سلطنتی-شیعی و با دال‌های مرکزی «فتنه»، «کفر» و «بدعت»، بابیه را تهدیدی علیه نظم دینی-سیاسی بر ساخته و سرکوب آن را ضروری و مشروع جلوه داده‌اند. در سوی مقابل، منابع خارجی، هرچند طیفی از همدلی روشن‌فکرانه تا نگاه استعماری شرق‌شناسی را در بر می‌گیرند، همگی در چارچوب «دیگری‌سازی شرق» و تحمیل مفاهیم غربی (سوسیالیسم، اصلاح‌گری، قهرمان‌سازی) بر این پدیده‌ی بومی، از عینیت فاصله گرفته‌اند. این مقاله که با روش کتابخانه‌ای مبتنی بر توصیف و تحلیل انجام شده از این بابت بداعت دارد که با بهره‌گیری از تحلیل دیدگاه‌های مختلف، به لایه‌های پنهان معنایی و ایدئولوژیک متون مورد بررسی پرداخته است. یافته‌ها حاکی از آن است که هیچ‌یک از این آثار، به‌تنهایی روایت کامل و بی‌طرفانه‌ای ارائه نمی‌دهند و هرکدام، بسته به موقعیت و دیدگاه نویسنده، بخشی از واقعیت را برجسته و بخشی را پنهان می‌کنند؛ بنابراین، بازسازی تاریخی معتبر از جنبش بابیه، نیازمند تقابل نظام‌مند و تکمیل متقابل این روایت‌ها و نیز توجه به شرایط تولید هر متن است. این پژوهش با آشکارسازی لایه‌های پنهان ایدئولوژیک تاریخ‌نگاری عصر قاجار، به درک عمیق‌تری از منازعات قدرت و سازوکارهای بازنمایی «دیگری» در آستانه‌ی ورود ایران به دوران مدرن کمک می‌کند.

واژه‌های کلیدی: ایران، قاجار، ناصرالدین شاه، تحلیل گفتمان انتقادی، جنبش بابیه، شرق‌شناسی.

Cite this article: Salehi, Kurosh. (2026). A Comparative Study of Power Discourse Representation in Early Written Sources of the Bábí Movement, with Special Reference to the 'Tawbah-Nāmih of the Báb' and the 'Declaration of the Iraqi 'Ulamā' (1848–1906 AD). Journal of Diplomatic Studies and Research (DPR). Vol-1, Issue-2, 3-29. <https://doi.org/10.22034/dpr.2026.579810.1017>

۱ - عضو هیات علمی. دانشیار. گروه تاریخ. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه سیستان و بلوچستان. زاهدان. استان سیستان و بلوچستان. ایران.

مقدمه

جنبش بابیه، که با اعلام ادعای «بابیت» سید علی محمد شیرازی در سال ۱۲۶۰ ق. آغاز و به جنبش‌های مسلحانه طبرسی، زنجان و نیریز (۱۲۶۴-۱۲۶۸ ق) انجامید، یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود. این جنبش نه تنها چالش ایدئولوژیک جدی برای ساختار قدرت قاجار و علمای شیعه ایجاد کرد؛ بلکه به مثابه نقطه عطفی در تاریخ تحولات اجتماعی-مذهبی ایران عمل نمود. در میان اسناد برجای مانده از این دوره، دو سند تاریخی از اهمیت گفتمانی ویژه‌ای برخوردارند: نخست، «توبه‌نامه باب» که در خلال محاکمه او در تبریز (۱۲۶۶ ق) به خط خود او نوشته شده و در آن، همه ادعاهای پیشین را انکار می‌کند (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۹۸-۲۹۹). دوم، «بیانیه علمای شیعه و سنی عراق» که در سال ۱۲۶۰ ق/ ۱۸۴۴ م و در واکنش به نامه باب به شیخ محمدحسن نجفی (صاحب جواهر) در نجف صادر شده و در آن، باب به عنوان «ملحد» و «کافر» بر ساخته می‌شود. (Momen, 1982: 113-136). با وجود تفاوت‌های صوری اطلاعات موجود در اسناد و آثار مکتوب اولیه و درک بهتر ماهیت این آثار، سازوکارهای قدرت در دوره قاجار با وجود تفاوت دیدگاه آثار خارجی آن دوران به خوبی ترسیم می‌شود.

پرسش اصلی مقاله این است که این آثار، مبتنی بر کدام نظام‌های معنایی و چارچوب‌ها، شورش بابیه را بازنمایی کرده‌اند؟ فرضیه آن است که آثار داخلی، تحت تأثیر گفتمان سنتی شیعی-سلطنتی، این جنبش را به عنوان «فتنه» و «کفر» بر ساخته و آثار خارجی نیز، از منظر شرق‌شناسی و منافع استعماری، آن را یا نشانه‌ای از «عقب‌ماندگی شرقی» یا فرصتی برای مداخله‌ی اصلاح‌گرایانه باز نموده‌اند. این مقاله با رویکردی جدید، به جای جستجوی «حقیقت» پشت روایت‌ها، به بررسی چگونگی تولید معنا در این متون می‌پردازد. این تفاوت‌ها ناشی از موقعیت متمایز هر دسته از منابع در دیدگاه‌های سنتی شیعی-سلطنتی، شرق‌شناسی و منافع استعماری است و نشان می‌دهد که هر دو دسته آثار، به طور نسبی تاریخ را ابزاری برای بازتاب واقعیت به کار برده و بیشتر در زمینه بازسازی ایده‌های آرمانی خود به کار برده‌اند. در این پژوهش هدف آن است که به تبیین سازوکارهای حاکم بر این بازنمایی‌ها پرداخته شود و نشان داده شود که هر دسته از منابع، بر اساس موقعیت خود، روایتی متناسب با منافع و پیش‌فرض‌های خویش ساخته‌اند.

مبانی نظری

پژوهش حاضر بر دو چارچوب نظری استوار است:

۱. تحلیل انتقادی (CDA) با تأکید بر رویکرد نورمن فرکلاف (Fairclough, 1995) که متن را در سه سطح توصیف (ویژگی‌های زبانی)، تفسیر (روابط بینامتنی) و تبیین (شرایط اجتماعی-تاریخی متن) تحلیل می‌کند. این رویکرد باور ندارد که بتوان از خلال متون به «حقیقت» ناب دست یافت؛ بلکه هدف، آشکارسازی سازوکارهای ایدئولوژیک شکل‌دهی به معناست.

۲. نظریه شرق شناسی ادوارد سعید (1978) برای تحلیل منابع خارجی که شرق را به عنوان دیگری عقب مانده و نیازمند اصلاح بر ساخته اند، او نشان می دهد که چگونه غرب با ساختن «شرق» به عنوان «دیگری» با خصایص عجیب و غریب، عقب مانده و متعصب، هویت خود را باز تعریف می کند. منابع خارجی دوره قاجار نیز بابیه را گاه به عنوان نماد «عقب ماندگی شرقی» و گاه به عنوان فرصتی برای «اصلاح» از بیرون تصویر می کنند.

در این پژوهش روش آن است که با تحلیل انتقادی و تطبیقی چند اثر کلیدی و دو سند خاص با تمرکز بر واژگان به کار گرفته شده، استعاره ها، نحوه ی نسبت دهی علت ها و شیوه ی مشروعیت بخشی به کنش ها، هر منبع در چارچوب خاص خود به جای مقایسه ی ناهمگون متن ها (تاریخ نگاری در برابر سفرنامه)، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و سپس نقاط مشترک دیدگاهی در هر دسته استخراج گردد.

پیشینه ی پژوهش

پیشینه ی موضوعی: تاریخ نگاری بابیه عمدتاً در دو جریان داخلی (آثار درباری نظیر ناسخ التواریخ و روضة الصفا) و خارجی (گزارش های دیپلماتیک و سفرنامه ها) شکل گرفته است. آثار معاصر مانند پژوهش های عباس امانت (۱۳۸۳) و فریدون وهمن (2020) به نقد این منابع پرداخته اند، اما کمتر به تحلیل گفتمانی نظام مند آن ها توجه شده است. در دوره معاصر، پژوهش های علمی متعددی انجام شده است. عباس امانت در کتاب رستاخیز و نوزایی: آغاز جنبش بابی در ایران، ۱۸۴۴-۱۸۵۰م (۱۹۸۹) با تکیه بر منابع دست اول، جنبش را به عنوان پدیده ای اجتماعی-مذهبی تحلیل می کند و بر نقش منابع داخلی در تحریف آن تأکید دارد. فریدون وهمن و عباس امانت در از طهران تا عکا: بابیان و بهائیان در اسناد حکومتی قاجار (۲۰۱۶) اسناد رسمی را منتشر کرده اند که رویکردهای درباری را آشکار می سازد. همچنین، دنیس مک این در کتاب *The Sources for Early Bábí Doctrine and History* (1992) منابع بابی را به عنوان متونی اصیل و بنیادین برای شناخت آموزه ها و اندیشه های اولیه جنبش معرفی کرده و با تکیه بر دسترسی به آرشیوهای مهم، کوشیده آن ها را برای اولین بار به طور نظام مند شناسایی و طبقه بندی کند و در مقابل، منابع غیربابی (اعم از آثار ضدبابی و تاریخ های بعدی) را به عنوان مواد درجه دوم توصیف کرده که هر چند برای فهم واکنش جامعه و روند تاریخی جنبش حیاتی هستند؛ اما آنها را روایت هایی جانبدارانه یا متأخر به شمار می آورد. در ایران نیز پژوهش هایی مانند مقاله ناصرالدین شاه و فرقه بابیت؛ از مباحثه تا سرکوب (بارسقیان، ۱۳۸۶) و آثار تورج امینی بر اسناد حکومتی تمرکز کرده اند. با این حال، خلأ پژوهشی قابل توجهی وجود دارد: تاکنون مطالعه ای جامع و تطبیقی که صرفاً بر رویکرد منابع داخلی و خارجی دوره قاجار در مورد تاریخ نگاری جنبش بابیه تمرکز کند و آن را در چارچوب نظری نقد گفتمان تحلیل نماید، انجام نشده است.

پیشینه ی نظری: این مقاله با محوریت تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف (۱۹۹۵) تدوین یافته و در همین راستا نیم نگاهی نیز به نظرات مشابهی چون: رویکرد بر ساختگرایی اجتماعی (ویوین بر، ۱۳۹۸)، تحلیل گفتمان (سارا میلز، ۱۳۸۸؛ دیوید هوارث، ۲۰۰۰؛ یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹) دارد.

پیشینه‌ی روشی: مطالعات پیشین غالباً از روش نقد منبع یا تطبیق محتوایی استفاده کرده‌اند، در حالی که پژوهش حاضر با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان^۱، به لایه‌های پنهان معنایی و ایدئولوژیک متون می‌پردازد. خلاصه‌ی، نبود مطالعه‌ای است که بازنمایی گفتمانی شورش بابیه را در هر دو دسته منابع، با یک چارچوب نظری واحد، تحلیل کرده باشد.

زمینه تاریخی

سید علی محمد شیرازی، مشهور به باب، در سال ۱۲۳۵ ق. در خانواده‌ای بازرگان در شیراز زاده شد. او از نوجوانی گرایش‌های مذهبی و عرفانی قوی نشان می‌داد. پس از مدتی اشتغال به تجارت در بوشهر، حدود یک سال در شهرهای مقدس عراق به تحصیل پرداخت و در محضر سید کاظم رشتی، رهبر فرقه شیخیه، حضور یافت (کاشانی، ۱۹۱۰، ج ۱، ص ۱۱۰). اعتقاد شیخیه به وجود «باب» (دروازه‌ای میان امام غایب و شیعیان) تأثیر عمیقی بر او گذاشت. پس از درگذشت سید کاظم رشتی در سال ۱۲۶۰ ق / ۱۸۴۴ م، سید علی محمد به شیراز بازگشت و خود را «باب» معرفی کرد. او به تدریج ادعاهای خود را گسترش داد: ابتدا خود را مهدی موعود خواند و سپس در سال ۱۲۶۳-۱۲۶۴ ق، ادعای نبوت کرد و اعلام داشت که شریعت جدیدی آورده است. وی کتاب بیان را جایگزین قرآن دانست و احکام تازه‌ای ارائه کرد (صبحی مهتدی، ۱۳۱۲، ج ۱: ۴۷). روحانیان شیراز او را دیوانه و کافر خواندند (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴-۲۸۵؛ فوران، ۱۳۷۸: ۲۴۱-۲۴۶). اما ادعاهای باب به سرعت در میان اقشار مختلف مردم، به‌ویژه طبقات پایین و برخی از شیخیان، طرفدارانی یافت و در اثر نبود آگاهی عمومی و وجود فضای فکری مناسب، به یک منجی و اسوه‌ی مردمی تبدیل شد. این گسترش سریع، واکنش شدید علمای شیعه و حکومت قاجار را برانگیخت (تفتی، ۱۳۴۴ ق، ج ۱: ۲۷۵-۲۷۶). باب چندین بار دستگیر و مورد مؤاخذه قرار گرفت (اعتضادالسلطنه، ۱۳۵۱، ج ۱، ص ۱۵-۱۷) و سرانجام به دستور ناصرالدین شاه و با فتوای علما، در سال ۱۲۶۶ ق / ۱۸۵۰ م (۱۸ تیر ۱۲۲۹ ش) در تبریز اعدام شد (هدایت، ۱۳۳۹، ج ۱۰: ۴۳۳). اهمیت تاریخی جنبش بابیه نه در جزئیات زندگی فردی باب؛ بلکه در زمینه‌های اجتماعی پذیرش گسترده آن نهفته است. این جنبش در زمانی شکل گرفت که جامعه ایرانی با بحران‌های اقتصادی، سیاسی و مذهبی دست‌وپنجه نرم می‌کرد

۱ - تحلیل گفتمان را میتوان به عنوان یک رویکرد میان رشته ای و روش کیفی تعریف کرد که به مطالعه نظام‌مند ساختار، کارکرد و فرآیند تولید گفتار و نوشتار، نه به صورت جملات مجزا، بلکه در بسترهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و تاریخی می‌پردازد که در قالب دو دیدگاه مکمل بررسی کرد: الف: دیدگاه ساختارگرا (صوری) که ریشه در کار اولیه‌ی زلیگ هریس (۱۹۵۲) دارد و تحلیل گفتمان را به بررسی واحدهای زبانی بزرگتر از جمله (مانند گفتگوها، مصاحبه‌ها و متون نوشتاری) و روابط فراجمله‌ای میان آنها محدود میکند (یحیایی، ۱۳۹۰: ۵۹). ب: دیدگاه کارکردگرا (فراتر از ساختار) که رویکرد غالب در علوم اجتماعی و ارتباطات است. بر اساس این دیدگاه، تحلیل گفتمان فراتر از ساختار صوری متن رفته و به چگونگی کاربرد زبان در موقعیتهای واقعی می‌پردازد. به بیان یول و براون، «تحلیل گفتمان تجزیه و تحلیل زبان در کاربرد آن است» و نمی‌تواند از اهداف و کارکردهای انسانی آن جدا باشد (همان، ۵۹-۶۰). از منظر نورمن فرکلاف که در متون به آن اشاره شده، تحلیل گفتمان در سه سطح: توصیف، تفسیر، تبیین، سامان می‌یابد تا به درکی کامل از پدیده‌ها دست یابد (تاجیک، ۱۳۸۳: ۱۴ و ۱۷). در نهایت، تحلیل گفتمان با پذیرش پیشفرض‌هایی چون «هیچ متنی خنثی نیست»، «معنا وابسته به بافت است» و «حقیقت در گفتمانها ساخته می‌شود»، در صدد است تا لایه‌های پنهان معنا، روابط سلطه و سازوکارهای تولید «واقعیت» را در عرصه‌های مختلف علمی، سیاسی و اجتماعی آشکار سازد (یحیایی، ۱۳۹۰، ۶۱).

(کدی و امانت، ۱۳۸۷: ۱۰۴). بابیه همزمان با دو نهاد قدرتمند سنتی - روحانیت شیعه و سلطنت قاجار - درگیر شد و به چالش کشیدن هر دو، سرنوشت آن را رقم زد. (Vahman, 2020: 86) از یک سو، نیاز جامعه به تغییر وضع موجود و از سوی دیگر، تعلیمات توده گرایانه و اصلاحی بابیه، زمینه پذیرش آن را فراهم کرد (زعیم الدوله، ۱۳۳۵، ج ۱: ۱۳۰-۱۳۱). این امر باعث شد که مورخان و منابع اروپایی دوره قاجار، اغلب جنبش را ترقی خواهانه و اصلاحی ببینند (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۵)، در حالی که مورخان داخلی آن را فتنه ای ضد دینی و ضد سیاسی قلمداد و با لحنی سطحی و بدون تحلیل عمیق از آن عبور کردند (ممقانی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۴). بابیان ناگزیر بودند هم با مذهب شیعی به مخالفت علنی برخیزند و هم سلطنت موجود را به چالش بکشند؛ چالشی که در نهایت به سرکوب گسترده آنان انجامید.

گسترش سریع آموزه های باب میان اقشار مختلف جامعه، واکنش شدید روحانیت و حکومت قاجار را برانگیخت. سرکوب خونین بابیان در قلعه های طبرسی، زنجان و نیریز (۱۲۶۴-۱۲۶۸ ق) و اعدام باب در تبریز (۱۲۶۶ ق)، این جنبش را به یکی از بحرانی ترین رویدادهای عصر ناصری تبدیل کرد. این زمینه تاریخی، بستری را برای شکل گیری دو گفتمان ۱ متضاد درباره بابیه فراهم آورد: از یک سو، منابع داخلی عمدتاً تحت تأثیر گفتمان سنتی شیعی-سلطنتی، جنبش را «فتنه» و «الحاد» توصیف کرده و سرکوب آن را ضروری جلوه داده اند و از سوی دیگر، منابع خارجی با نگاهی شرق شناسانه و لیبرال-پیشامدرن، آن را جلوه ای از بیداری شرق و اعتراض به استبداد و عقب ماندگی قاجار تلقی کرده اند. (Stenstrand'S; Browne, 2006: 44) این دوگانگی گفتمانی، محور اصلی پژوهش حاضر را شکل می دهد.

الف- تحلیل گفتمان انتقادی سند «توبه نامه باب»

توبه نامه باب از مناقشه برانگیزترین متون برجای مانده از سید علی محمد شیرازی است که در خلال محاکمه او در تبریز (۱۲۶۶ ق) به خط خود او نوشته شده و با حاشیه علمای تبریز همراه است. این سند که توسط خود باب در مواجهه با قدرت سیاسی تولید شده، نمونه «بازنگری درونی گفتمان» در برابر قدرت است. این نوشتار، با روش تحلیل گفتمان انتقادی در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، به مثابه یک «کنش گفتاری راهبردی» تحلیل می شود که در بستر منازعه قدرت سیاسی-مذهبی عصر قاجار تولید شده است. متن توبه نامه به این شرح است:

۱ - گفتمان در معنای علمی و زبان شناختی، به کاربرد زبان در بسترهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و موقعیتی اطلاق می شود که فراتر از تحلیل صرف جمله یا متن، به بررسی رابطه میان ساختارهای زبانی، فرازبانی، کنشگران و شرایط بیرونی می پردازد (بشیر، ۱۳۸۴: ۸؛ فرقانی، ۱۳۸۲: ۶۰-۶۱). به بیان دیگر، گفتمان هم «محصول مادی متجلی در متن» و هم «فرایندی ارتباطی و شنیداری» است که در تعامل با باورها، تعاملات اجتماعی و روابط قدرت شکل می گیرد (همان: ۸؛ میرفخرایی، ۱۳۸۳: ۹). گفتمان صرفاً مجموعه ای از نشانه ها نیست، بلکه سازنده ی ابژه ها، هویت ها و واقعیت های اجتماعی است و در هر دوره، گفتمان خاص خود را دارد (تاجیک، ۱۳۸۳: ۱۴؛ بشیر، ۱۳۸۴: ۱۴). گفتمان «مجموعه ای معنی دار از علائم زبان شناختی و فرازبان شناختی» است که هم جنبه مادی و هم جنبه نظری دارد (تاجیک، ۱۳۸۳: ۲۱) و به کاربرد زبان در تعاملات اجتماعی و تأثیر باورها بر آن تأکید دارد (میرفخرایی، ۱۳۸۳: ۹). به طور خلاصه، گفتمان عرصه ای است که در آن زبان، قدرت، معرفت و کنش اجتماعی در هم تنیده می شوند و بدون توجه به بافت موقعیتی و تاریخی، قابل درک نیست (فرقانی، ۱۳۸۲: ۶۳-۶۴؛ خجسته، ۱۳۸۱: ۳۰).

« فداک روحی الحمدلله کما هو اهل و مستحقه که ظهورات فضل و رحمت خود را در هر حال بر کافه عباد خود شامل گردانیده. بحمدالله ثم حمدالله که مثل آن حضرت را ینبوع رأفت و رحمت خود فرموده که بظهور عطفوتش، عفو از بندگان و تستر بر مجرمان و ترحم بر یایان فرموده. اشهد الله من عنده که این بنده ضعیف را قصدی نیست که خلاف رضای خداوند عالم و اهل ولایت او باشد، اگر چه بنفسه وجودم ذنب صرف است، ولی چون قلبم موقن بتوحید خداوند جل ذکرة و نبوت رسول او (ص) و ولایت اهل ولایت اوست و لسانم مقرر بر کل ما نزل من عندالله است، امید رحمت او را دارم و مطلقاً خلاف رضای حق را نخواسته‌ام و اگر کلماتی که خلاف رضای او بوده از قلمم جاری شده، غرضم عصیان نبوده و در هر حال مستغفر و تائبم حضرت او را و این بنده را مطلق علمی نیست که منوط به ادعایی باشد. استغفرالله ربی و اتوب الیه من ان ینسب الی امر و بعضی مناجات و کلمات که از لسان جاری شده، دلیل بر هیچ امری نیست و مدعی نیابت خاصه حضرت حجه علیه السلام را محض ادعای مبطل است و این بنده را چنین ادعایی نبوده و نه ادعای دیگر مستدعی از الطاف حضرت شاهنشاهی و آن حضرت چنانست که این دعاگوارا با لطافت عنایات و بسط رأفت و رحمت خود سرافراز فرماید والسلام» (گلیپایگانی و گلیپایگانی، ۱۳۳۴ق: ۲۰۴ - ۲۰۵)

۱. سطح توصیف-ویژگی های زبانی و واژگانی

متن اصلی توبه نامه در فضایی کاملاً ناهمسان با متون پیشین باب نوشته شده است. پیش تر، باب در آثار نخستین خود با زبانی طلب آمیز و خطابی، خود را «ذکر» و «باب امام زمان» معرفی کرده بود؛ اما در توبه نامه، موضع از «ادعای وحیانی» به موضع «عجز و انکار» تغییر می کند که نشان دهنده بازتعریف موقعیت نویسنده در برابر قدرت حاکم است. متن در شرایطی نوشته شده که باب تحت فشار قرار گرفته و برای نجات جان خود، به بازپس گیری ادعاهای پیشین وادار شده است (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۹۸-۲۹۹).

واژگان به کار رفته در توبه نامه، در تضاد آشکار با آثار نخستین باب بوده و خودکم بینی افراطی با تعبیری چون «این بنده ی ضعیف»، «اقل خلق الله»، «به نفسه وجودم ذنب صرف»، «بنده هستم بی علم» (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۹۸) جایگاه نویسنده را فروکاسته است. انکار مطلق ادعا با عبارت «مدعی چنین امری نبوده و نیستم» و تقدیس قدرت حاکم با تعبیری چون «حضرت شاهنشاهی»، «ینبوع رأفت و رحمت» که در تقابل با لحن طلب آمیز نامه های پیشین او به محمدشاه است (مقایسه کنید با نامه باب به محمدشاه در ۱۲۶۴ق؛ فاضل مازندرانی، بی تا، ج ۳: ۱۷۳). قیدهای تأکید نفی چون «مطلقاً»، «هرگز»، «نه... و نه» نیز بر انکار کامل ادعا تأکید دارند.

ساختارهای نحوی و کاربرد ضمائر متن، سرشار از جملات شرطی و تعلیقی است که بار مسئولیت را از دوش نویسنده برمی دارد: «اگر کلماتی که خلاف رضای او بوده و از قلم جاری شده، غرضم عصیان نبوده». کاربرد ضمیر «این بنده» به جای «من»، فاصله ای نمادین میان نویسنده و ادعاهایش ایجاد می کند و نوعی «سوژگی منفعل» را بازتاب می دهد.

۲. سطح تفسیر - روابط بینامتنی و گفتمانی

توبه نامه به صراحت به متون پیشین باب ارجاع می دهد، اما آن ها را تأویلی جدید می کند: «بعضی مناجات و کلمات که از لسان جاری شده دلیل بر هیچ امری نیست». این تأویل، نوعی «بازنویسی گفتمانی» برای خنثی سازی کارکرد ارجاعی متون پیشین است. او در قیوم السماء، مدعی بود که آیات از جانب «ذکر» نازل شده؛ اما در توبه نامه، آن ها را «بر محض فطرت» می داند. همچنین، این متن با «گفتمان قدرت سیاسی قاجار» و «گفتمان فقهی-شیعی علمای تبریز» در تعامل است؛ پاسخ علمای تبریز که می نویسند «توبه ی مرتد فطری مقبول نیست»، نشان دهنده حضور فعال گفتمان فقهی است. باب در این مقطع، دیگر «سوژه سخن گوی و حیانی» نیست که از موضع فرادست با شاه سخن بگوید، چنان که در نامه اش نوشته بود: «اگر حمل بیعت مرا بر گردن نهی، این سلطنت را بزرگ خواهم کرد» (سپهر، ۱۳۵۱، ج ۳: ۱۰۱۱). او اینک در جایگاه «متهم» و «مجازات شده» قرار دارد و با «گفتمان عجز»، می کوشد خود را از اتهام «ارتداد فطری» خارج کند. باب با انکار ادعاهای پیشین، «خود پیشین» را به عنوان «دیگری خطاکار» برمی سازد. دوم، «مشروعیت زدایی از پیروان»: «هر کس درباره ی حقیر اعتقاد رتبه ی بابیت را نماید، در ضلالت است». سوم، «توسل به فطرت»: نوشته های پیشین را «بر محض فطرت» و «مخالف قواعد قوم» می داند.

۳. سطح تبیین - شرایط اجتماعی-تاریخی تولید گفتمان

توبه نامه در فضای سرکوب قاطع جنبش بابیه نوشته شده است. شورش های خونین طبرسی، زنجان و نیریز، امنیت کشور را به خطر انداخته بود و دربار، علی محمد باب را «محرک اصلی فتنه» می دانست. در چنین بستری، هرگونه عقب نشینی باب، برای حکومت، پیروزی سیاسی و مشروعیت بخشی به سرکوب تلقی می شد (Walbridge, 1996: 339-362). توبه نامه یک «کنش گفتاری راهبردی» برای بقای فیزیکی است که با پذیرش «گفتمان خطاکار»، می کوشد از اتهام «ارتداد فطری» بگریزد و آن را به «شبهه خبط دماغ» (جنون) تبدیل کند. علمای تبریز نیز همین شبهه را زمینه تأخیر اعدام می دانند، اما بر عدم قبولی توبه ی مرتد فطری تأکید می ورزند. در چارچوب نظری شرق شناسی سعید (۱۹۷۸)، توبه نامه نمونه ای از «بازنمایی دیگری درونی» است. ادوارد براون (Browne, 1961: 256-259) با تکیه بر «صداقت خط شناسی» آن، به مشروعیت بخشی روایت ازلیان پرداخت، در حالی که بهاییان از آن برای اثبات برتری بهاء الله استفاده کردند (گلپایگانی و گلپایگانی، ۱۳۳۴ق: ۲۰۴-۲۰۵). این دوگانگی نشان می دهد که چگونه یک متن تاریخی می تواند در خدمت گفتمان های متعارض قرار گیرد.

۴. تحلیل سه متن توبه نامه

بر اساس داده ها، سه متن جداگانه از توبه نامه باب وجود دارد: متن نخست (منسوب به شیراز) که در «مجموعه آثار حضرت اعلی» یافت شده و سرشار از عبارات «بی سواد» و «عدم احاطه بر علوم» است (شکراللهی

طالقانی، ۱۳۹۵، پی نوشت ۱۴). متن دوم (شبه توبه نامه) که در آن باب از «فطرت» و «کم ظرفی نفس» سخن می گوید و پیروان را از نزدیک شدن به خود بر حذر می دارد (همان، پی نوشت ۱۶). متن سوم (توبه نامه معروف تبریز) که خطاب به ولیعهد نوشته شده و در آن، هرگونه ادعای «نیابت خاصه» را «محض ادعا» می داند (همان، پی نوشت ۱۷).

تحلیل گفتمان انتقادی توبه نامه ها نشان می دهد که این متون، «برساخت هایی گفتمانی» برای بقای فیزیکی نویسنده در برابر قدرت سرکوبگر حکومت هستند. کارکرد اصلی آن ها، «مشروعیت زدایی از ادعاهای پیشین» و «انکار هرگونه مسئولیت رهبری» است. باب با راهبردهای «خودکم بینی»، «تقدیس قدرت»، «دیگری سازی از خود پیشین» و «توسل به شبهه جنون»، می کوشد از اتهام «ارتداد فطری» خارج شود. کارکرد ثانویه این متون در گفتمان های پسینی آشکار می شود: بهایان از آن برای اثبات برتری بهاء الله و ازلیان برای مشروعیت بخشی به جانشینی صبح ازل بهره برده اند. چنان که محیط طباطبایی (۱۳۵۷: ۱۷۸-۱۸۳) اشاره دارد، اعتبار خط شناسی سند، آن را از دیگر متون منسوب به باب متمایز می سازد. در نهایت، «توبه» در اینجا نه یک «تحول روحانی»، که یک «راهبرد بقاء» در عرصه منازعات گفتمانی قدرت است.

ب: تحلیل گفتمان انتقادی «بیانیه علمای شیعه و سنی عراق»

سندی که در سال ۲۰۱۶م (۱۳۹۴ش) از سوی مؤسسه «دارالتراث» در نجف اشرف رونمایی شد، مربوط به کنفرانسی در سال ۱۲۶۰ق/۱۸۴۴م است که در آن جمعی از علمای شیعه و سنی عراق علیه ادعاهای سید علی محمد شیرازی معروف به باب اعلام موضع کردند. این سند در ابعاد ۷۰×۱۰۰ سانتیمتر و در آرشیو نخست وزیری دوره عثمانی نگهداری می شود و به عنوان «پاسخی محکم به ادعاهای دروغین باب» توصیف شده است (مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۴؛ پایگاه پژوهشی حقیقت، ۱۳۹۵). این سند که توسط نهاد روحانیت (با حضور علمای شیعه و سنی) در نجف صادر شده، باب را به عنوان «ملحد» و «کافر» بر ساخته و نمونه «اقدام بیرونی نهادی» برای مهار یک گفتمان نوظهور است. این نوشتار با روش تحلیل گفتمان انتقادی در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، به مثابه یک «بیانیه سیاسی-مذهبی» تحلیل می شود که در بستر منازعه قدرت عصر قاجار و عثمانی تولید شده است.

۱. سطح توصیف-ویژگی های زبانی و واژگانی

این سند در سالی تولید شد که باب ادعای خود را مطرح کرده بود (شب ۵ جمادی الاولی ۱۲۶۰ق/۲۲ مه ۱۸۴۴م). در همان زمان، باب فرستاده خود، ملاعلی بسطامی، را به نجف فرستاد تا نامه ای از او را به شیخ محمدحسن نجفی (صاحب جواهر)، بزرگترین عالم شیعه آن دوره، برساند (Momen, 1982: 113-136). این اقدام به مناظره و درگیری ختم و نهایتاً به اخراج بسطامی از نجف انجامید (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴-۲۸۵) و به دنبال آن گردهمایی بزرگی با حضور علمای شیعه و سنی در واکنش به گسترش ادعاهای باب شکل گرفت

(Momen, 1982: 113-136؛ امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴-۲۸۵). این سند با هدف «مقابله با الحاد و تکفیر» و در رد «افکار الحادی و کفرآمیز» باب صادر شد (Momen, 1982: 113-136) و تندترین واژگان آن «الحاد» و «کفر» که گفتمان جرم‌انگاری دینی را بازتولید کرده و باب را «خارج شده از دین» معرفی می‌کرد، بود (Momen, 1982: 113-136) در مقابل، علمای شیعه و سنی با واژگانی چون «وحدت»، «یکپارچگی» و «همزیستی مسالمت‌آمیز» توصیفات را در این سند دارند که «دشمن مشترک» را عامل نابودی وحدت مسلمانان می‌دانند (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۵-۲۸۴؛ Momen, 1982: 113-136) همچنین کاربرد عبارت «حفظ قلمرو» نشان‌دهنده پیوند گفتمان دینی با گفتمان سیاسی^۱ و سرزمینی است (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴-۲۸۵). از سویی نیز ابعاد بزرگ سند (۷۰×۱۰۰ سانتیمتر) و چاپ اسامی امضاءکنندگان برای «تسهیل در قرائت» (مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۴؛ پایگاه پژوهشی حقیقت، ۱۳۹۵) نشان می‌دهد که این سند یک «بیانیه عمومی» با کارکرد نمایشی و مشروعیت‌بخشی بوده است. درج اسامی علمای شیعه و سنی در کنار هم، اجماع فرامذهبی را به تصویر می‌کشد. در رأس امضاءکنندگان آن، شخصیت‌های برجسته‌ای همچون شیخ محمدحسن نجفی (صاحب جواهر) و ملا حسن گوهر از علمای شیعه، و جمعی از علمای نامدار اهل سنت قرار داشتند.

۲. سطح تفسیر - روابط بینامتنی و گفتمانی

این سند در زنجیره‌ای از فتاوا و بیانیه‌های علمای شیعه قرار دارد؛ اما حضور علمای سنی به آن «بینامتنیت فرامذهبی» می‌بخشد؛ همچنین این سند «پاسخ نهادی» به نامه باب به صاحب‌جواهر است (Momen, 1982: 113-136) و نباید آن را با کیفرخواست محاکمه ملاعلی بسطامی یکی دانست؛ سند کنونی، بیانیه اجماعی علمای عراق در نجف است که در همان سال نخست ظهور باب صادر شده و ارزش تاریخی مستقلی دارد. امضاءکنندگان این سند، همگی از «نخبگان قدرت دینی» جامعه عراق بودند که در آن زمان زیر نظر عثمانی اداره می‌شد. شیخ محمدحسن نجفی به‌عنوان «مرجع تقلید اعظم شیعه» (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴-۲۸۵) و حضور علمای سنی، نشان‌دهنده هماهنگی با دستگاه خلافت عثمانی است. این سند نه فقط یک «بیانیه دینی»، که یک «بیانیه سیاسی» در چارچوب مناسبات قدرت عثمانی و حکومت قاجار محسوب (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴) و در آن، علی محمد باب به‌عنوان «کافر» و «ملحد» بر ساخته می‌شود (Momen, 1982: 113-116). هدف از صدور این سند در همان سال نخست دعوت، برای مهار موج گرایش به باب در عراق بوده (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۵) و

۱ - گفتمان سیاسی، گونه‌ای خاص از گفتمان است که به کاربرد زبان، نشانه‌ها و استدلال‌ها در عرصه سیاست و قدرت اطلاق می‌شود. این گفتمان نه تنها به گفتار و نوشتار سیاستمداران اشاره دارد، بلکه شامل اندیشه‌ها، ایدئولوژی‌ها، راهبردها و سازوکارهای مشروعیت‌بخشی است که در صدد ساخت، تثبیت یا تغییر ساختارهای قدرت، هویت‌های جمعی و مناسبات اجتماعی-سیاسی برمی‌آیند (ون‌دایک، ۱۳۸۲: ۱۶؛ تاجیک، ۱۳۸۳: ۱۴-۱۷). ویژگی بارز گفتمان سیاسی، نقش هژمونیک و اقناعی آن است؛ به‌گونه‌ای که از طریق برانگیختن احساسات، انسجام ایدئولوژیک و بهره‌گیری از رسانه‌ها، در پی ایجاد یا تغییر ساختارهای اجتماعی برمی‌آید (خجسته، ۱۳۸۱: ۳۰). گفتمان سیاسی با مفاهیم سلطه، قدرت، نژادپرستی، مهاجرت و نابرابری عجین است و در هر دوره، شرایط خاص خود را برای تولید «حقیقت» تعیین می‌کند (خجسته، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۴). بنابراین، گفتمان سیاسی را می‌توان مجموعه‌ای از گزاره‌ها، مفاهیم و شیوه‌های بیانی دانست که در یک بافت تاریخی-اجتماعی مشخص، به تعریف مسائل، هویت‌ها و مرزهای «خود» و «دیگری» پرداخته و با تکیه بر قدرت و معرفت، به مشروعیت‌بخشیدن یا به‌چالش کشیدن نظم موجود می‌پردازد (فرقانی، ۱۳۸۲: ۶۳؛ تاجیک، ۱۳۸۳: ۱۷).

علمای شیعه و سنی با اتکاء بر «تهدید مشترک»، اختلافات خود را به حاشیه رانده اند (Momen, 1982: 113-136).

۳. سطح تبیین - شرایط اجتماعی-تاریخی تولیدِ گفتمان

عراق عثمانی در اواسط قرن نوزدهم، عرصه رقابت دو امپراتوری عثمانی و قاجار بود. حضور جریان های شیخی و بابی در عراق، برای دستگاه خلافت عثمانی یک «تهدید امنیتی» محسوب می شد و حکومت قاجار نیز نگران گسترش بابیه در مرزهای غربی خود بود. علمای نجف با صدور این سند، ضمن وفاداری به خلافت عثمانی، به حکومت قاجار پیام دادند که «مسئله باب» را در چارچوب شرع، نه سیاست، حل خواهند کرد (امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۵-۲۸۴). کارکرد اصلی این سند، «مشروعیت زدایی پیشگیرانه» از جنبش بابیه در عراق است. علمای نجف با صدور این بیانیه در سال ۱۸۴۴م، پیش از شورش های مسلحانه در ایران، تلاش کردند تا موج گرایش به باب را در عراق (پایگاه اصلی حوزه های علمیه) کنترل کنند (Momen, 1982: 113-136).

۴. تحلیل جایگاه سند در تاریخ نگاری بابیه

این سند نشان دهنده واکنش فوری نهاد روحانیت به ادعاهای باب در همان سال نخست و کارکرد «وحدت آفرین» در برابر تهدید اهمیت دارد. تحلیل گفتمان انتقادی نشان می دهد که این سند، بیش از آنکه یک «فتوای فقهی محض» باشد، یک «بیانیه سیاسی-گفتمانی» برای مهار جنبش بابیه در عراق است. کارکرد اصلی آن، «برساخت دیگری مطلق» (باب به عنوان «ملحد» و «کافر») و «وحدت آفرینی مذهبی» در برابر این تهدید بود (Momen, 1982: 113-136؛ امانت، ۱۳۸۳: ۲۸۴-۲۸۵). ارزش تاریخی این سند، نه در «محتوای فتوایی» آن، که در «کارکرد گفتمانی» آن به عنوان «سدی در برابر گسترش بابیه» و «نشانه ای از واکنش نهادهای دینی به پدیده نوظهور بابیت» است.

ج: آثار مکتوب داخلی:

۱. تحلیل گفتمان تاریخ نو در مورد جنبش بابیه

تاریخ نو اثر جهانگیر میرزا، شاهزاده ی قاجار است، واژگانی که او برای بابیان به کار برده نظایری چون «مفسدان» و «طاغیان» است که البته بابیان را «شورش علیه نظم سیاسی» نیز می داند. قرارگیری ظهور باب در کنار جنگ های ایران و روس و اقدامات حاج میرزا آقاسی، نشان دهنده ی سیاسی انگاری واقعه است. غیاب واژگان مرتبط با علل اجتماعی، اقتصادی یا فکری، گویای سوگیری گفتمانی نویسنده است. تاریخ نو دنباله ی کتاب مآثر سلطانی و در زنجیره ای از تاریخ نگاری درباری جای دارد (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۹۷-۳۰۲). نویسنده به عنوان عضوی از طبقه ی حاکم، بازتولید گفتمان رسمی دربار ساخته و «گفتمان مخالف» را به حاشیه رانده است. این یک سویه نگاری هرچند از منظر تاریخ نگاری علمی ناقص است (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۹۹)؛ اما

برای شناخت ذهنیت حاکمیت، منبعی بی نظیر محسوب می شود. داده های کتاب با رویکرد منفی آن هماهنگ است و تناقض درونی ندارد (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۲۹۸). کتاب در دوره ای نوشته شده که سرکوب باییه به اولویت سیاسی امیرکبیر و ناصرالدین شاه تبدیل شده بود. گفتمان «فتنه» و «طغیان» برای مشروعیت بخشی به سرکوب به کار گرفته شد (جهانگیر میرزا قاجار، ۱۳۲۷: ۱). تاریخ نو؛ نه بازتاب واقعیت؛ بلکه برساخته ای گفتمانی برای تثبیت نظم و انگ زنی به مخالفان است. تاریخ نو با برساخت «دیگری درونی» (فتنه گر و مفسد)، به مانند گفتمان غربی، به جای انعکاس حقیقت، در خدمت منافع خود عمل می کنند.

۲. تحلیل گفتمان ناسخ/التواریخ در مورد جنبش باییه

ناسخ التواریخ اثر محمدتقی سپهر است که تألیف آن را در ۱۲۸۵ ق آغاز شده (سپهر، ۱۳۵۱: مقدمه) واژگانی همچون: «فتنه»، «الحاد»، «بدعت» و «تسویلات شیطانی» را برای باییان در نظر گرفته و این جنبش را تهدیدی علیه دین و نظم سیاسی برمی سازد؛ اما به دلیل نبود واژگان اجتماعی-اقتصادی و وفور اتهامات بی سندی چون نسبت دادن بی حجابی و چندشوهری به باییان، نشان دهنده ی فضا سازی ایدئولوژیک در این اثر است. ناسخ التواریخ به عنوان تاریخ رسمی دربار، در زنجیره ای از تاریخ نگاری مشروعیت بخش قرار دارد (ورهرام، ۱۳۷۱: ۱۲۷). تأثیر بینامتنی قوی بر روضه الصفای ناصری و روایت های نادرست از محاکمه ی باب (سپهر، ۱۳۵۱، ج ۳: ۳۰۲)، حاکی از چشم پوشی آگاهانه از واقعیت در راستای منافع دربار دارد و استفاده از گفتمان «الحاد» و «فتنه ی ضد دین» برای مشروعیت بخشی به سرکوب باییان در این اثر به کرات به کار رفته است. سپهر با وجود دسترسی به اسناد دولتی، در چارچوب گفتمان سلطنتی-شیعی محصور مانده و با برساخت «دیگری کافر و فتنه گر داخلی»، سازوکاری مشابه شرق شناسی غربی را در سطح داخلی پیاده می کند.

۳. تحلیل گفتمان حقایق/الاخبار در مورد جنبش باییه

حقایق الاخبار تألیف میرزا جعفر خان خورموجی، مورخ ویژه ی دربار ناصری است (زرین کوب، ۱۳۷۱: ۵۷). واژگانی که او برای اندیشه های بابی به کار می برد؛ عبارتند از: «مزخرفات»، «تسویلات شیطانی» و «مشتهیات نفسانی» که برای توصیف آیین باب به کار رفته و از قره العین با عنوان «سجاح بنت اشعث مسیلمه طلب ۱» یاد

۱ - سجاح بنت اشعث مسیلمه طلب عبارتی تحقیری و تشبیهی برای نشان دادن وضعیت و جایگاه طاهره قره العین؛ اما سجاح در صدر اسلام (دختر حارث بن سُوید بن عقیان) از پیامبران دروغین بود که تقریباً هم زمان با مسیلمه در میان قبیله بنی تمیم ادعای نبوت کرد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۴، ۱۳۹۶) و موفق شد طوایف اطراف خود را به پیروی خود درآورده (بلاذری، ۱۳۳۷، ۱۴۴) و با جادوگری و سخنان سجع گونه، مردم را جذب می کرد و از عقاید انحرافی او آزادی زن در گرفتن دو شوهر بود (مقدسی، ۱۳۷۴، ج ۲، ۸۴۶). سجاح با سپاهیان خود به سوی یمامه حرکت کرد (ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۲، ج ۲۰) و در آنجا مسیلمه او را فریب و با او ازدواج کرد (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ۱۹۹). پس از کشته شدن مسیلمه در جنگ یمامه، سجاح به بصره گریخت (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲، ۸) و بنابر نقلی، بعداً به اسلام بازگشت و تا دوران خلافت معاویه زنده بود (بلاذری، ۱۳۳۷، ۱۴۴). مُسَیْلَمَه بن حَبِیب معروف به کذاب نیز در اواخر دوره زندگی پیامبر اسلام (ص) ادعای نبوت کرده (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲، ۷) و در سال نهم هجری به همراه هیأتی از قبیله خود به مدینه رفت (طبری، ۱۳۷۵، ج ۴، ۱۲۶۵) و در بازگشت برای

شده است (خورموجی، ۱۳۶۳: ۵۶). غیاب واژگان علمی-اجتماعی-اقتصادی، گویای سوگیری متعصبانه است، هرچند نثر کتاب روان تر از ناسخ التواریخ است. صداقت گزارشگری خورموجی که به افشای ماجرای قتل امیرکبیر انجامید، وجه تمایز این اثر است (خورموجی، ۱۳۶۳: ۵۷). او با وجود صداقت در ثبت و ارائه جزئیات میدانی (خورموجی، ۱۳۶۳: ۷۰-۷۴)، در چارچوب تعصبات مذهبی باقی مانده و بایه را «فتنه» خوانده است (خورموجی، ۱۳۶۳: ۳۲، ۳۵، ۵۴، ۵۷، ۷۰، ۷۴، ۸۵، ۸۱)، تا جایی که برخی گزارش های وی در زمینه این جنبش، گاه به حکایت های اخلاقی تبدیل می شوند. خورموجی علت وقایع را به «انحراف و طمع رهبران» نسبت می دهد و از تحلیل عوامل ساختاری باز می ماند. ارزش کتاب در «صداقت گزارشی» توأم با تعصب است که تنش های درونی تاریخ نگاری عصر قاجار را نمایان می سازد. حقایق الاخبار با برساخت «دیگری کفرآمیز داخلی»، سازوکاری هم سان با شرق شناسی غربی دارد؛ اما ارزش آن در ثبت داده های دست اول میدانی قابل چشم پوشی نیست.

۴. تحلیل گفتمان روضةالصفای ناصری در مورد جنبش بایه

روضه الصفای ناصری اثر رضاقلی خان هدایت، ادیب و شاعر دربار است که وقایع تا ۱۲۷۳ ق را روایت نموده است (هدایت، ۱۳۳۹، ج ۱۰). این اثر از واژگان «فتنه»، «کفر»، «بدعت» و «انحراف» برای توصیف بایه استفاده و از تحلیل علل فکری و اجتماعی پرهیز کرده است (هدایت، ۱۲۳۳: ۹۶۰-۹۶۲). غلبه واژگان اخلاقی-مذهبی و درهم آمیختگی شعر و نثر، بر نگاه ادبی-اخلاقی نویسنده دلالت دارد. کتاب در زنجیره ای از تاریخ نگاری کلاسیک-درباری قرار دارد و «گفتمان مخالف» را به حاشیه رانده و با برچسب های «فتنه» و «کفر»، بایه را به عنوان «دیگری» تهدیدگر برساخته است (هدایت، ۱۲۳۳: ۹۴۶-۹۵۲). نقد آخوندزاده بر درهم آمیختگی شعر و تاریخ (زرین کوب، ۱۳۶۹، ج ۲: ۶۳۷) نشان می دهد که این رویکرد، ابزاری برای فرار از دقت علمی و عینیت گرایی بوده است. هدایت با پنهان شدن پشت قالب های ادبی، از مواجهه با واقعیت های تلخ تاریخی گریخته و روایتی سطحی ارائه داده است. در نهایت روضةالصفای ناصری با برساخت «دیگری درونی فتنه گر»، سازوکاری هم سان با شرق شناسی غربی دارد.

د: آثار مکتوب خارجی

۴. تحلیل گفتمان خاطرات لیدی شیل در مورد جنبش بایه

خاطرات لیدی شیل (Glimpses of Life and Manners in Persia) «نوشته مری لئونورا وولف شیل، همسر سفیر بریتانیا، اطلاعاتی از زندگی سیاسی و اجتماعی ایران ثبت کرده است (شیل، ۱۳۶۲: ۱۱۷). او روش و

جلب حمایت مدعی برتری قبیله خود نسبت به قریش شد (ابن اثم کوفی، ۱۳۷۲: ۲۰) و در نامه ای به پیامبر (ص) ادعای شراکت در نبوت و تقسیم زمین را مطرح کرد (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۷). پیامبر (ص) در پاسخ، او را «مسيلمه کذاب» نامید و به مسلمانان دستور لغت او را داد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۴: ۱۲۷۳)؛ اما مسيلمه برای جذب حامیان، سخنانی هم طراز با قرآن ساخته و شراب و زنا را حلال اعلام کرد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۴: ۱۲۶۶-۱۲۶۵). وی در زمان ابوبکر و توسط خالد بن ولید سرکوب شد (ابن اثم کوفی، ۱۳۷۲: ۲۱).

مسلک بابیان را «نوعی از سوسیالیسم و کمونیسم» و «دشمنانی که مسلمانان را بی رحمانه می کشند»، معرفی کرده است. از آنجاییکه اطلاعات شیل عمدتاً از افراد وابسته به دربار و منابع ضدبابی گرفته شده (شیل، ۱۳۶۲: ۱۲۶) به نوعی کتاب خاطرات او بازتولیدِ گفتمان رسمی قاجار و تفکر بریتانیایی است. دسترسی ممتاز او به اندرونی شاهی و حرمسرا و نیز ارائه تصویری از صحنه اعدام باب (شیل، ۱۳۶۲: ۸۹) به این اثر ارزش سندی بخشیده، اما روایتش یک سویه و فاقد صدای مخالف است. کتاب خاطرات شیل در دوره سرکوب بابیه (۱۸۴۹-۱۸۵۳م) نوشته شده و نویسنده وقایع را با معیارهای فرهنگی جامعه خود سنجیده و خشونت بابیان را ماهیت ذاتی جنبش پنداشته و از گفتمان «دیگری سازی شرقی» با برچسب های «عقب ماندگی» و «نیازمندی به اصلاح»، استفاده کرده است. خاطرات شیل نمونه بارزی از گفتمان شرق شناسی سعید (۱۹۷۸) است که شرق را به عنوان دیگریِ عقب مانده می سازد و به بازتولید کلیشه های غربی می پردازد.

۵. تحلیل گفتمان سفرنامه ی کارلا سرنا در مورد جنبش بابیه

سفرنامه کارلا سرنا (Hommes et Choses en Perse) حاصل سفر به ایران (۱۸۷۷-۱۸۷۸م) است (سرنا، ۱۳۶۲: ۱۳). وی برخلاف منابع درباری، واژگانی مشخص نظیر «جنبش اصلاح گرایانه» و «نهضت احیاء گری دینی» را برای بابیه به کار برده و باب را با «مارتین لوتر» مقایسه می کند (سرنا، ۱۳۶۲: ۱۸۰-۱۸۲) و از واژگان و اصطلاحات خصمانه برای بابیان استفاده نمی کند و مشخص است که حضور تعبیر همدلانه، نشان دهنده گفتمانی مستقل و تا حدی طرفدار بابیان است. با این حال، توصیف ایران به عنوان سرزمینی «بربر و اسلامی»، نشان از دیدگاه چارچوب تقابل غرب متمدن با شرق وحشی دارد. سرنا وابسته به ساختار قدرت نبوده و روایت خود را بر اساس ملاقات با شاهدان عینی و منابع شفاهی و زنان حرمسرا بنا نهاده است (سرنا، ۱۳۶۲: ۱۹-۳۷). با این حال، اتکا به آثار گوینو (Artoni, 2017) و تأثیرپذیری از گفتمان شرق شناسانه فرانسوی، از عینیت کامل روایتش می کاهد. وی به جای تحلیل علل ساختاری، جنبش را بر اساس ویژگی های دینی تبیین (سرنا، ۱۳۶۲: ۲۲-۲۸) و به عنوان زنی سیاح و مستقل، اثری با اهمیت ارائه می کند؛ اما گفتمانش همچنان در چارچوب نگاه غربی محصور است (Artoni, & Healy, 2019). در مجموع روایت سرنا نمونه ای از گفتمان شرق شناسی «همدلانه» است و با وجود همدلی با بابیان، ایران را از منظر «دیگری شرقی» می نگرد و تمدن ها را بر اساس طیفی از «متمدن» تا «وحشی» می سنجد که به بازتولید برتری غرب می انجامد.

۶. تحلیل گفتمان سه سال در دربار ایران فووریه در مورد جنبش بابیه

خاطرات دکتر ژان باتیست فووریه، پزشک مخصوص ناصرالدین شاه (۱۳۰۶-۱۳۰۹ق)، شرحی از اوضاع طبیعی و اجتماعی ایران است (فووریه، ۱۳۶۶، مقدمه). در این اثر با استفاده از واژگان و تعبیر کلی چون: «انحراف» و «فتنه» بسیار محدود درباره بابیه سخن گفته شده و در قسمتی از فقدان آزادی ابراز عقیده و کشتار بابیان ابراز ناراحتی می شود (فووریه، ۱۳۶۶: ۳۱۸)؛ اما از فحوای این اثر فقدان تحلیل عمیق و توجه کافی به

تحولات این جنبش هویدا است. فووریه شاهد عینی زندگی درباری بوده؛ اما تسلط کافی به فارسی و فرهنگ ایرانی نداشته است (فووریه، ۱۳۶۶: ۷۸) و بطور مشخص فصل مستقلی را به جنبش بابیه، اختصاص نداده و اشارات وی، غالباً در خلال شرح اوضاع سیاسی اواخر عصر ناصری است و گزارش‌های وی تأییدکننده توصیفات سایر آثار درباره فضای سرکوب بابیان است، اما روایتی کاملتر یا جدیدتری ارائه نمی‌دهد. نگاه فووریه به ایران به‌عنوان سرزمینی با آداب «ثابت و لایتغیر»، بازتاب‌دهنده کلیشه‌های شرق‌شناسی غربی رایج در این دوران است (سلیمانزاده، ۱۳۸۱: ۲۲).

۷. تحلیل گفتمان سفرنامه‌ی جکسن در مورد جنبش بابیه

سفرنامه آبراهام والتاین ویلیامز جکسن (*Persia Past and Present*) حاصل سفر وی به ایران در ۱۹۰۳ م است (اگدن، ۱۳۸۴: ۱۵-۲۱). در این اثر از واژگانی نظیر «نهضت مذهبی جدید»، «مصلح پارسی» و «عالم اخلاق» برای علی‌محمد باب و جریان بابی-هرچند در حجم کم- به کار رفته (جکسن، ۱۳۶۹: ۲۸)؛ اما نبود برچسب‌زنی‌های خصمانه در اثر او، نشان‌دهنده رویکردی علمی و نسبتاً بی‌طرفانه است (همان: ۲۵-۲۹). گزارش جکسن تا حدودی بر اساس مشاهدات میدانی و مصاحبه با شاهدان بنا شده؛ اما فاصله زمانی نیم‌قرنی با رویدادهای اصلی، اعتبار این گزارش را به‌عنوان منبع دست‌اول کاهش می‌دهد. کتاب در آغاز سده بیستم و در آستانه انقلاب مشروطه نوشته شده و در محتوای آن بیش از تحلیل ریشه‌های اجتماعی-اقتصادی تحولات این جنبش، به شرح باورها اهمیت داده شده و در مورد رویکرد علمی این اثر نیز می‌توان بازتابی از فضای آکادمیک خاورشناسی آمریکایی را مشاهده کرد، هرچند کم‌توجهی به عوامل ساختاری ناراضی‌ت‌ی، از محدودیت‌های مهم این اثر و نوع دیدگاه آن نمونه‌ای از شرق‌شناسی «آکادمیک» است. در مجموع جکسن شرق را به‌عنوان «موضوع مطالعه» برمی‌سازد و به‌ندرت به صدای بابیان اجازه ظهور می‌دهد.

۸. تحلیل گفتمان یک سال در میان ایرانیان (ادوارد براون) در مورد جنبش بابیه

کتاب ادوارد گرانویل براون (*A Year Amongst the Persians*) حاصل اقامت وی در ایران (۱۸۸۷-۱۸۸۸ م) است (Browne, 1893: 7-21). در این اثر از واژگانی نظیر «قهرمانان»، «مظلومان» و «شجاعان مبارزه با استبداد» برای بابیان استفاده شده و نبود برچسب‌های خصمانه و حضور تعابیر حماسی، نشان‌دهنده گفتمانی روشنفکرانه و شدیداً طرفدار بابیان است. براون با هر دو شاخه منشعب از بابیه (ازلی و بهائی) ارتباط برقرار کرده (Cole, 1989: 483-488). و به دلیل تسلط کامل به زبان فارسی، به منابع دست‌اول بابی دسترسی یافته و عملاً در اثرش «سکوی سخن گفتن» را به خود بابیان واگذار کرده است. با این حال، همین رویکرد به جانبداری از بابیان انجامیده و عملاً بابیان را در سلک انقلابیان ۱۸۴۸ م. اروپا نشان داده و آنان را نماد مبارزه با تعصب روحانیون و استبداد معرفی می‌کند. گفتمان براون بازتاب‌دهنده سنت روشنفکری ویکتوریایی متأخر است که در آن، «جستجوی حقیقت» و «همدلی با مظلومان» ارزشی والایی محسوب می‌شد. با این حال، اشتیاق وافر به

قهرمان سازی از بابیان و تأکید بر روایت ازلیان، این اثر را از بی طرفی لازم عاری ساخته و به سوگیری همدلانه از بابیان متمایل کرده است. چنین می توان گفت که روایت براون گونه ای «شرق شناسی وارونه» یا همدلانه است که کلیشه های منفی را تکرار نمی کند؛ اما همچنان شرق را در مقام «دیگری مظلوم» برمی سازد و روایت بابیان را در چارچوب ذهنی خود بازتعریف می کند.

نتیجه گیری

بررسی تطبیقی بازنمایی روابط قدرت در متون تاریخی مرتبط با جنبش بابیه، به وضوح نشان می دهد که این متون، نه آینه ای برای انعکاس واقعیت عینی، که برساخته هایی روایی در خدمت منافع قدرت های رقیب بوده اند. دو سند محوری این پژوهش - «توبه نامه باب» و «بیانیه علمای عراق» - هر یک به نحوی بارز، ساختار قدرت حاکم بر عصر قاجار را بازنمایی می کنند. توبه نامه، روایتی از «شکست یک مدعی» در برابر قدرت سیاسی سرکوبگر است که در آن، باب با راهبرد «انکار خود پیشین» و «خودکم بینی افراطی»، می کوشد از مجازات ارتداد فطری بگریزد و اعدام خود را به تعویق اندازد. این سند، به وضوح نشان می دهد که چگونه «نظام قدرت سیاسی» با اعمال فشار فیزیکی و تهدید به مجازات، سوژه را به بازتعریف کامل هویت خود وادار می سازد. در سوی مقابل، بیانیه علمای شیعه و سنی عراق، نمونه «پیروزی نهاد دین» در برابر یک تهدید نوظهور است. این سند، با راهبرد «اتهام کفر و الحاد» و «وحدت آفرینی فرامذهبی»، کارویژه های مهار جریان های انشعابی را به نمایش می گذارد و نشان می دهد که چگونه نهاد دین، با برساخت «دیگری مطلق»، مرزهای خود را بازتعریف و مشروعیت خویش را در برابر چالش های معرفتی نوظهور تحکیم می کند. این دو سند، الگویی روشن از سازوکارهای قدرت در دو سطح «حکومت» و «دیانت» ارائه می دهند که در سایر آثار مکتوب اولیه ی داخلی و خارجی نیز قابل ردگیری است. در آثار داخلی (تاریخ نو، نسخ التواریخ، حقایق الاخبار، روضة الصفای ناصری)، روایت قدرت در قالب «فتنه» و «کفر» بازتولید می شود. این منابع، با نسبت دادن علل وقایع به انحراف فردی و توطئه، هرگونه نقد ساختار قدرت را از میان برمی دارند و سرکوب بابیه را نه تنها مشروع، که ضروری جلوه می دهند. در این متون، «اتهام بابی گری» به برجستگی سیاسی همه کاره مبدل می شود که هر حرکت نخواستارانه ای را، فارغ از ماهیت واقعی آن، به حاشیه می راند. این راهبرد، به ویژه در آثاری که صداقت نسبی راوی نیز در آنها دیده می شود (مانند حقایق الاخبار) که نشان از نفوذ عمیق چهارچوب قدرت حاکم در لایه های مختلف تاریخ نگاری عصر قاجار دارد.

در سوی دیگر، آثار خارجی (خاطرات لیدی شیل، سفرنامه کارلا سرنا، خاطرات فووریه، سفرنامه جکسن و یک سال در میان ایرانیان ادوارد براون)، روایت قدرت را از منظر شرق شناسی و منافع استعماری بازنمایی می کنند. این منابع، هرچند طیفی از همدلی روشن فکرانه تا نگاه استعماری صریح را در بر می گیرند، همگی در چارچوب «دیگری سازی شرق» و تحمیل مفاهیم غربی (سوسیالیسم، اصلاح گری، قهرمان سازی) بر این پدیده ی بومی، از عینیت فاصله می گیرند. شیل و فووریه، به دلیل نزدیکی به دربار، عمدتاً روایت رسمی قاجار را بازتاب می دهند؛ سرنا و براون با رویکردی همدلانه، به قهرمان سازی از بابیان می پردازند و آنان را در قامت «قربانیان استبداد شرقی» نشان می دهند؛ و جکسن با رویکردی علمی تر، گزارشی موجز و نسبتاً بی طرفانه ارائه می کند.

باین حال، هیچ یک از این نویسندگان از قید شرق شناسی (نگاه از بالا، تقابل شرق عقب مانده و غرب متمدن) و واقعیت های سیاسی زمانه (رقابت استعماری روس و انگلیس) رهایی نیافته اند. بدین ترتیب، منابع خارجی نیز به جای انعکاس حقیقت عینی، صورت دیگری از بر ساخت روایی «دیگری» را به تصویر می کشند که در خدمت منافع استعماری یا جریان های روشنفکری غربی عمل می کند.

مقایسه ی تطبیقی این دو دسته از منابع نشان می دهد که نظام قدرت در هر دو سوی این منازعه، از «بر ساخت دیگری» سود می جوید؛ با این تفاوت که منابع داخلی، «دیگری درونی فتنه گر» و منابع خارجی، «دیگری شرقی عقب مانده» را برمی سازند. هر دو روایت، با حذف صدای خود بایان و تحمیل چارچوب مفهومی خود بر این پدیده، به باز تولید کلیشه های ایدئولوژیک خود می پردازند. این امر، شکاف عمیقی را میان آنچه منابع رسمی (داخلی و خارجی) در باب «فتنه گران»، «هرج و مرج گران» و «دشمنان اسلام و نظم» روایت کرده اند و آنچه از محتوای آموزه های باب، انگیزه های اجتماعی-اقتصادی پیروان، نسبت خشونت با سرکوب حکومتی و نقش عوامل خارجی برمی آید، آشکار می سازد.

در نهایت، این پژوهش نشان داد که بازسازی تاریخی معتبر از جنبش بابیه، نه در پذیرش یکی از این روایت ها؛ بلکه در گفت و گوی انتقادی میان آن ها امکان پذیر است. هیچ یک از این آثار به تنهایی نمی توانند روایت کامل و بی طرفانه ای ارائه دهند؛ بلکه هر منبع، بسته به جایگاه، زمانه و منافع نویسنده، بخشی از واقعیت را برجسته و بخشی را پنهان کرده است. آنچه از این بررسی موردی به دست می آید، آن است که تاریخ نگاری عصر قاجار - به ویژه در نیمه ی دوم سلطنت ناصری - آینه ای تمام نما از منازعات قدرت، فرهنگ و ایدئولوژی در آستانه ی ورود ایران به دوران مدرن است؛ منازعاتی که در آن، «حقیقت تاریخی» نه در یک روایت واحد، که در کشاکش روایت های متعدد و نقد درونی آن ها شکل می گیرد. بدین ترتیب، این پژوهش با آشکار سازی لایه های پنهان ایدئولوژیک این متون، به درک عمیق تری از سازوکارهای روایی قدرت و بازنمایی «دیگری» در دوره ی قاجار کمک می کند و ضرورت بازخوانی انتقادی اسناد تاریخی را در پرتو رویکردهای تحلیل روایت پژوهی به اثبات می رساند.

تعارض منافع

نویسنده تأیید می کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه ای، وابستگی ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست نوشته ندارند.

منابع و مأخذ

اسناد

سند بیانیه وحدت علمای شیعه و سنی عراق در رد بابیه، سند، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۴، ۲۰ بهمن، <https://www.cgie.org.ir>

نسخ خطی

فاضل مازندرانی، اسدالله، تاریخ ظهورالحق، ج ۳، نسخه خطی، بی نا، بی تا.

کتابها

ابن اعثم کوفی، الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.

ابن اثیر، عزالدین، اسد الغابه، ج ۱ و ۴، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹.

ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ج ۲ و ۸، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵.

ابن سعد، الطبقات الکبری، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، ج ۱ و ۶، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴.

ابن هشام، السیره النبویه، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، تهران، کتابچی، ۱۳۷۵.

ابوحاتم رازی، اعلام النبوه، تهران، مؤسسه پژوهش حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۱.

اعتضادالسلطنه، علی قلی میرزا، فتنه باب، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، بابک، ۱۳۵۱.

امانت، عباس، قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران، ترجمه حسن کامشاد، تهران، نشر کارنامه، ۱۳۸۳.

اورسل، ارنست، سفرنامه اورسل، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، افست، ۱۳۵۳.

بر، ویوین، برساختگرایی اجتماعی، ترجمه یوسف ابادری، تهران، نشر ثالث، ۱۳۹۸.

بروان، ادوارد، یک سال در میان ایرانیان، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، کانون معرفت، بی تا.

بشیر، حسن، تحلیل گفتمان دریچه ای برای کشف ناگفته ها، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۴.

بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، ج ۴ و ۱۲، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷.

بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، نقره، ۱۳۳۷.

تاجیک، محمدرضا، گفتمان، پادگفتمان و سیاست، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.

تفتی، محمدحسین، قاطع الوتین، ج ۱، بمبئی، ۱۳۴۴ ق.

جکسن، ویلیامز، ایران در گذشته و حال، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره ای، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۹.

- جهانگیر میرزا قاجار، تاریخ نو، تهران، اقبال، ۱۳۲۷.
- خورموجی، میرزا جعفرخان، حقایق الاخبار، به کوشش حسین خدیو جم، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱.
- زرین کوب، عبدالحسین، نقد ادبی، ج ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹.
- زعیم الدوله، محمدمهدی، مفتاح باب الابواب، ج ۱، ترجمه حسن فرید گلپایگانی، تبریز، ۱۳۳۵.
- سپهر، محمد تقی، ناسخ التواریخ: سلاطین قاجاریه، ج ۳، به تصحیح و حواشی محمدباقر بهبودی، قم، مؤسسه مطبوعاتی دینی، ۱۳۵۱.
- سرنا، کارلا، سفرنامه مادام کارلا سرنا (آدم‌ها و آیین‌ها در ایران)، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۶۲.
- سرنا، کارلا، مردم و دیدنی‌های ایران (سفرنامه کارلا سرنا)، ترجمه غلامرضا کیوان سمیعی، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳.
- شیل، لیدی، خاطرات، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران، نشر نو، ۱۳۶۲.
- صبحی مهتدی، فضل‌الله، خاطرات زندگی و تاریخ بابی‌گری و بهایی‌گری، ج ۱، تهران، ۱۳۱۲.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ترجمه ابو القاسم پاینده، ج ۳ و ۴، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵.
- فرقانی، محمدمهدی، راه دراز گذار، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۲.
- فوران، جان، مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا، ۱۳۷۸.
- فووریه، ژان، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۶.
- کوزنتسوا، ن. آ.، اوضاع سیاسی و اقتصادی اجتماعی ایران از پایان سده هجدهم تا نیمه نخست سده نوزده، ترجمه سیروس ایزدی، تهران، نشر بین الملل، بی‌تا.
- کاشانی، میرزا جانی، نقطة الکاف، ج ۱، به کوشش ادوارد براون، لیدن، ۱۹۱۰ م.
- کدی، نیکی. آر، امانت، مهرداد، ایران در دوره آخرین شاهان قاجار، در تاریخ ایران کمبریج، ج ۷، قسمت اول، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی، ۱۳۸۷.
- گلپایگانی، میرزا ابوالفضل؛ گلپایگانی، سید مهدی، کشف‌الغطاء عن حیل الأعداء، عشق آباد، بی‌تا، ۱۳۳۴ ق.
- مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، ج ۲، تهران، آگه، ۱۳۷۴.
- ممقانی، محمدتقی، ناموس ناصری (گفت و شنود سیدعلی محمدباب با روحانیون تبریز)، ج ۱، به کوشش حسن مرسلوند، تهران، ۱۳۷۴.

- میرفخرایی، تژا، فرایند تحلیل گفتمان، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها، ۱۳۸۳.
- میلز، سارا، تحلیل گفتمان، ترجمه فرزانه فرشادپور، تهران، نشر علمی، ۱۳۸۸.
- هدایت، رضاقلیخان، روضه الصفاى ناصری، ج ۱۰، قم، ۱۳۳۹.
- هدایت، رضاقلیخان، ذیل روضه الصفا، تهران، دار الطباعة خاصه جدید، ۱۲۳۳.
- ورهرام، غلامرضا، منابع تاریخ ایران در دوران اسلامی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱.
- ون دایک، تئون ای، مطالعاتی در تحلیل گفتمان، ترجمه تژا میرفخرایی و دیگران، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها، ۱۳۸۲.
- یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، ج ۲، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز، تحلیل گفتمان به عنوان نظریه و روش، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۹.

مقالات

- بارسقیان، محمد، ناصرالدین شاه و فرقه بابیت؛ از مباحثه تا سرکوب، مجله شهروند، مهر ۱۳۸۶، شماره ۲۰، <https://ensani.ir/fa/article/45822>.
- خجسته، حسن، نظریه گفتمان و رادیو، فصلنامه پژوهش و سنجش، شماره ۳۲، ۱۳۸۱، صص ۲۹-۳۴.
- سلیمانزاده، علیرضا، دکتر فووریه، دربار و طبابت (تاملاتی در کتاب سه سال در دربار ایران)، نشریه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، بهمن ۱۳۸۱، شماره ۶۴، ص ۲۲.
- شفقنا، بالصور... النجف تحيي وثيقة تاريخيه عمرها ۱۷۲ سنة توثق وحدة الرأي بين علماء المسلمين السنة والشيعة ضد الالحاد والتكفير، پایگاه بین المللی همکاری های خبری شیعه (شفقنا)، ۷ فوریه ۲۰۱۶، <https://ar.shafaqna.com/AR/74668>.
- محیط طباطبایی، سید محمد، بحث کتاب شناسی: چند نکته درباره یک مقاله عظیم پس از باب و پیش از ازل، مجله گوهر، خرداد ۱۳۵۷، شماره ۶۳، صص ۱۷۸-۱۸۳.
- یحیایی، احمد، تحلیل گفتمان چیست؟، نشریه تحقیقات روابط عمومی، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، شماره ۶۰، صص ۵۹-۶۴.

منابع انگلیسی

Artoni, Daniele & Healy, Róisín. (2019). *Alone in the Steppes: Carla Serena in the Peripheries*

of the Russian Empire. London & New York : Routledge, Taylor & Francis Group.

Artoni, Daniele. (2017). "Self-quoting and the Classics: Orientalist Suggestions in Carla Serena's Travel Writing." University of Verona.

Browne, Edward Granville. (1893). *A Year Amongst the Persians*. London : A. & C. Black.

Browne, Edward Granville. (1961). *Materials for the Study of the Bábí Religion*. Cambridge : Cambridge University Press.

Cole, Juan; Ekbal, Kamran; & Wickens, Michael. (1989). "Browne, Edward Granville." *Encyclopaedia Iranica*, IV, 483-488.

Fairclough, Norman. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London : Longman.

Howarth, David. (2000). *Discourse*. Buckingham : Open University Press.

MacEoin, Denis. (1992). *The Sources for Early Bábí Doctrine and History: A Survey*. Leiden : E. J. Brill.

Momen, Moojan. (1982). "The Trial of Mullā 'Alī Bastāmī: A Combined Sunnī-Shī'ī Fatwā against the Bāb." *Iran*, 20, 113-136.

Said, Edward. (1978). *Orientalism*. New York : Pantheon.

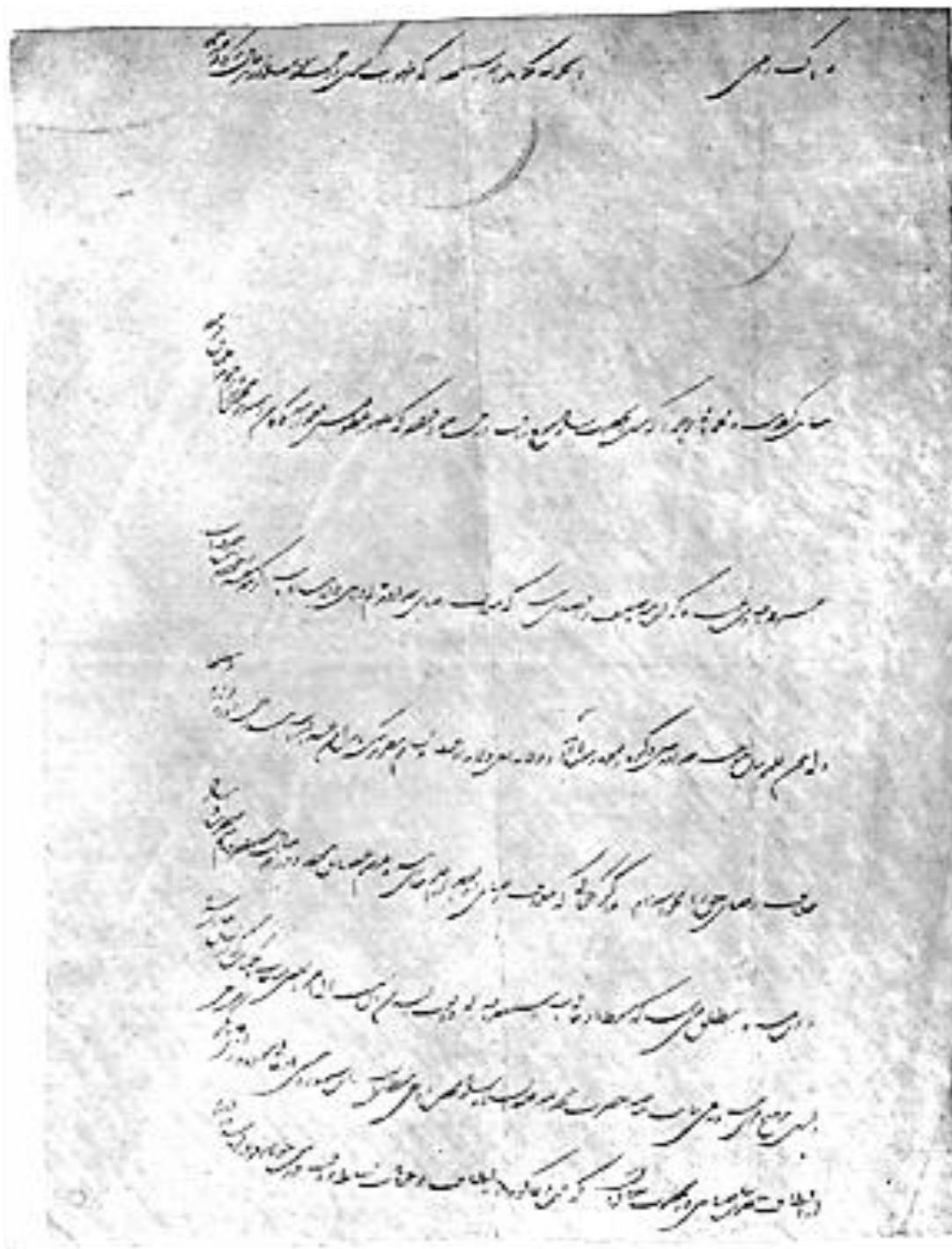
Stenstrand, August J. & Browne, Edward G. (2006). "Babism." In al-Ahari, Muhammad Abdullah (ed.), *The Complete Call to the Heaven of the Bayan*. Chicago : Magribine Press.

Vahman, Faridun. (2020). *The Bab and the Babi Community of Iran* (1st ed.). Sū'id : Nashr-i Bārān. ISBN 9789185463916.

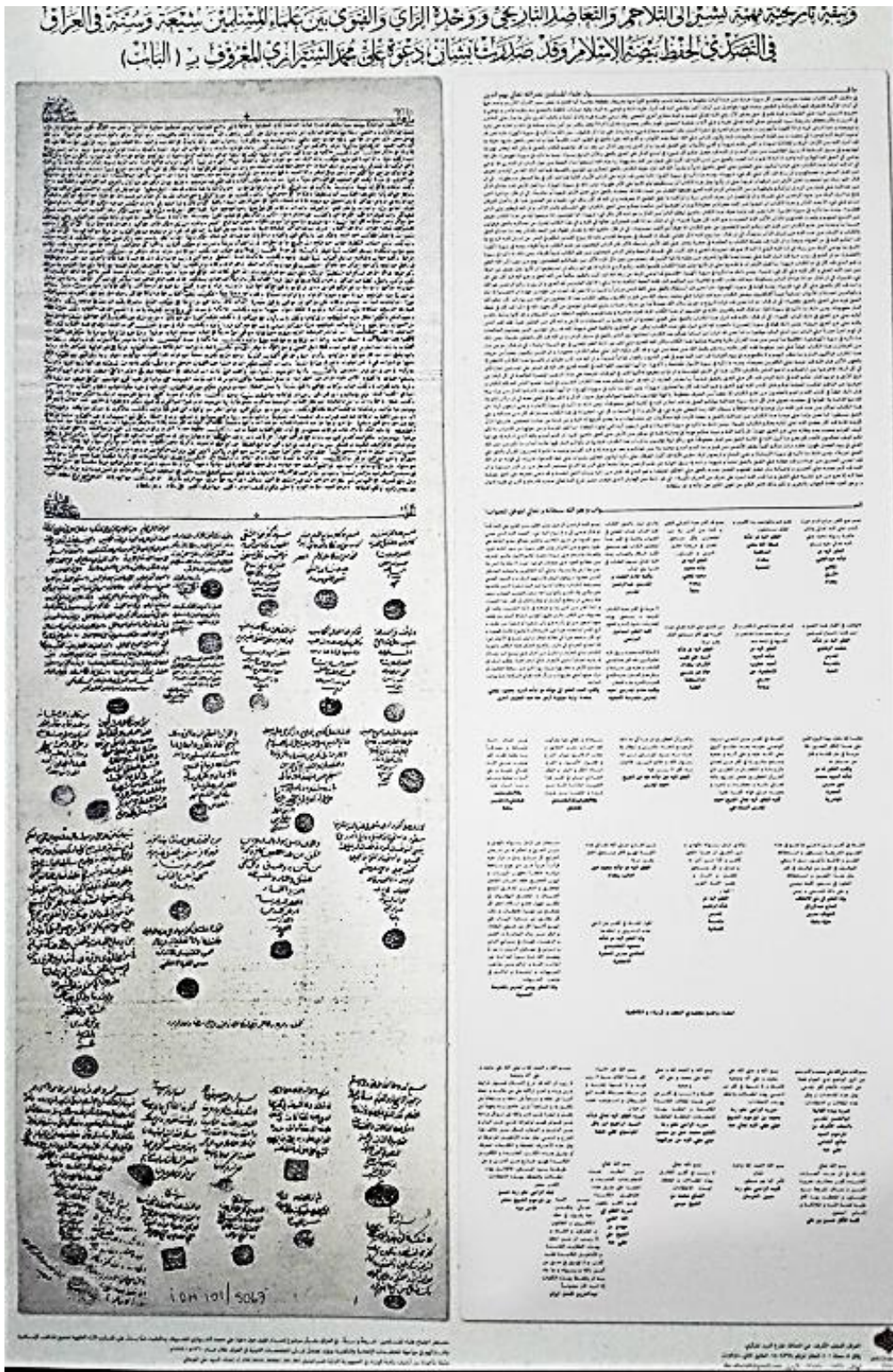
Walbridge, John. (1996). "The Babi Uprising in Zanjan : Causes and Issues." *Iranian Studies*, Vol. 29, No. 3/4 (Summer-Autumn), 339-362. Cambridge University Press. <https://www.jstor.org/stable/4311001>

پیوست ها:

متن توبه نامه منسوب به علی محمد باب

بیانیه علمای شیعه و سنی عراق در رد علیمحمد باب (پایگاه پژوهشی شفقا، ۲۰۱۶)